

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 2, No.70, 2026

Received: 25/04/2026 Accepted: 07/06/2026

Imārat-e Yuluq in the Late Khwarazmshah Period and the Qara-Khitais of Kerman: Sudden Emergence, Qara-Khitai Origin, and Institutional Transformation

Yazdan Farrokhi*

Associate Professor of History, Department of History, Payame Noor University (PNU), Tehran, Iran
y_farrokhi@pnu.ac.ir

Abstract

In the Khwarazmshah period, "Imārat-e Yuluq" and the "Yuluq" court have often been identified with the ancient "Mazālim" court and have sometimes even been equated with "Yārghu." Although, at least during the Seljuk and Khwarazmshah periods (at least until the time of Muhammad Khwarazmshah), the term "Mazālim" was common, the new term "Yuluq" for the court and its associated offices suddenly appeared in the late Khwarazmshah period. The question that arises is: what historical factor caused this lexical transformation, and was it merely a change at the level of terminology, or did it reflect deeper transformations in the structure of power and administrative tradition? The research hypothesis considers this linguistic change to be a late, sudden, and episodic phenomenon that emerged during the reign of Sultan Muhammad Khwarazmshah in connection with the arrival of Qara-Khitai amirs. This study, using a historical method and a descriptive-analytical approach, examines administrative and historiographical texts from the 6th to 8th centuries AH, extracting, categorizing, and analyzing references to "Yuluq." The findings show that the earliest reference to "Imārat-e Yuluq" in *Simt al-'Ulā* goes back to the appointment of Baraq Ḥājib, whereas in earlier texts (such as *Atabat al-katabah*, *al-Tawassul ilā al-Tarassul*, etc.) there is no trace of it. Equating these three institutions—Islamic, Qara-Khitai, and Mongol (Mazālim, Yuluq, and Yārghu)—by Nasawī and Nāṣir al-Dīn Munshī falls into the category of "explanation for the unfamiliar reader," and disregarding the substantive differences among the three institutions is controversial. Their equation, according to some researchers, requires reconsideration. Furthermore, an examination of historical instances shows that Yuluq cases fell into three main categories (political accusations, embezzlement of state property, and complaints by subjects against officials), and their basis was customary (non-Sharia), although toward the end of the period, it gradually underwent a process of Islamization.

Keywords: Yūlūq, Mazālim, Baraq Ḥājib, Khwārazmshāhian, Qara-Khitais of Kerman.

Introduction

In the administrative system of the Khwarazmshahs (ca. 470–628 AH), a supreme judicial court known as Yuluq A'zam existed, headed by an official called Imārat-e Yuluq. Scholars have generally accepted that this court was essentially the same as the earlier Mazālim court, which had been prevalent during the Great Seljuk period. However, while their judicial function appears similar, it remains unclear why the Arabic-Persian term Mazālim was replaced by the Turkic term Yuluq under the Khwarazmshahs, who were themselves Turkic Muslims.

Understanding the reason for this lexical transformation is a difficult historical problem. Although many researchers have confidently equated the Seljuk Mazālim with the Khwarazmshah Yuluq, the necessity and timing of this change remain obscure. This study argues that the transformation likely occurred during the reign of Sultan Muhammad Khwarazmshah and is closely linked to the appointment of Baraq Ḥājib, a Qara-Khitai

* Corresponding author

commander, as the first holder of the Yuluq office. Apart from a few instances under Sultan Jalāl al-Dīn, the office of Yuluq appears mainly in the Qara-Khitai domain of Kerman, passed down among Baraq Ḥājib's descendants. This suggests the influence of Qara-Khitai administrative traditions.

Early research by Russian-German orientalists, such as Radloff, traced the etymology of Yuluq to the Old Turkic verb *yol-* (to free) and the noun *yulu* (ransom/tribute). Horst systematically analyzed Yuluq as a secular court comparable to the *Mazālim* and noted that the term appears only in late Khwarazmshah documents. Doerfer confirmed its Turkic root and added the meaning of "special court" or "court of appeal." Later Persian lexicons, including Dehkhodā's, sometimes misinterpreted the term as "messenger" or "courier."

Despite these valuable contributions, none of the previous studies have adequately explained why the term Yuluq suddenly emerged in the late Khwarazmshah period. Most scholars have treated it merely as a synonym for *Mazālim* or as an intermediate stage in the evolution of secular courts, without linking it to the political context of Qara-Khitai elites entering Khwarazmshah service. The present study distinguishes itself by arguing that Yuluq was not an internal, organic development but rather an exogenous phenomenon resulting from the employment of Qara-Khitai administrators.

Materials and Methods

This is a historical study employing a descriptive-analytical method. Data were collected from primary sources, including administrative manuals (*Atabat al-katabah*, *al-Tawassul*, *Munsha'āt*), court chronicles (*Sumt al-'Alī*, *Sīrat Jalāl al-Dīn*, *Jahāngushāy*), and biographical dictionaries. The collected data were analyzed qualitatively, focusing on the context of each mention of "Yūlūq", the profile of its holder, and the functions described. Comparative analysis was used to distinguish Yūlūq from *Mazālim* and Yārghū.

Research Findings

A systematic examination of administrative texts from the period before Sultan Muhammad Khwarazmshah—including *Atabat al-katabah*, *al-Tawassul ilā al-Tarassul*, and the epistles of Rashid al-Dīn Vatvat—reveals no mention of the word "Yuluq" or the office of "Imārat-e Yuluq." The earliest evidence appears in Nāṣir al-Dīn Munshī's *Simt al-'Ulā*, which records the appointment of Baraq Ḥājib, a former courtier of the Qara-Khitai Gurkhān, to the position of "Imārat-e Yuluq" by Sultan Muhammad Khwarazmshah. Thus, it can be concluded with relative certainty that this term and its associated institution were a late and sudden phenomenon (emerging at least after ca. 607 AH/1210 CE), rather than a gradual development within the Khwarazmshah administrative tradition. Historical sources attempted to explain "Yuluq" to their audiences using familiar terms: Nasawī called it "the *Mazālim* court in the language of the Turks," while Nāṣir al-Dīn Munshī equated it with both "*Mazālim*" and "Great Yārghu." However, a functional examination shows that Yuluq operated in three main areas: investigating political accusations against officials, prosecuting embezzlement of state funds, and hearing subjects' complaints against government agents. Its basis was customary and non-Sharia, which led Nasawī to compare it to *Mazālim* and Nāṣir al-Dīn Munshī to liken it to Yārghu. Nevertheless, the gradual appointment of religious scholars to this position demonstrates a process of Islamization, resulting from the Qara-Khitai rulers of Kerman's need for legitimacy in Muslim society.

Discussion of Results and Conclusions

After the death of Sultan Muhammad Khwarazmshah, two distinct trajectories for "Imārat-e Yuluq" can be identified. In the realm of Jalāl al-Dīn Khwarazmshah, at least two high-ranking military amirs were appointed to this office during the years 621–628 AH. In the Qara-Khitai territory of Kerman, Nāṣir al-Dīn Munshī reports the continuation of "Yuluq justice" during the reign of Qutlugh Turkan Khatun (655–682 AH) and the appointment of a religious figure, indicating a gradual transformation of the office from a military-amiral position to a judicial-religious one. Based on this evidence, it can be argued that "Yuluq" emerged not from the internal evolution of the Islamic-Persian administrative tradition but as a result of Qara-Khitai elites entering Khwarazmshah service. The recurring pattern of appointing Qara-Khitai amirs to this position supports this hypothesis. However, three limitations must be acknowledged: first, the earliest detailed report (*Simt al-'Ulā*) was written nearly a century after the events; second, Nāṣir al-Dīn Munshī, as a bureaucrat affiliated with the Qara-Khitai of Kerman, may have exaggerated Baraq Ḥājib's role; third, definitive judgments about Yuluq's judicial nature require the discovery or reexamination of unknown manuscripts from the Khwarazmshah period. In short, the short-lived rise and fall of "Imārat-e Yuluq" reflects not merely a lexical change but the broader transition of power from the Seljuk and early Khwarazmshah administrative tradition to the emerging Mongol-Ilkhanate order, mediated by the brief but significant experience of Qara-Khitai governance within the Khwarazmshah realm.

امارت یولوق در اواخر دوره خوارزمشاهیان و قراختایان کرمان:

پیدایی ناگهانی، تبار قراختایی و دگردیسی نهادی

یزدان فرخی* ، دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

y_farrokhi@pnu.ac.ir

چکیده

در دوره خوارزمشاهیان، «امارت یولوق» و محکمه «یولوق» اغلب همان محکمه کهن «مظالم» دانسته شده و گاه حتی با «یارغو» یکی گرفته شده است. با آنکه در دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان - دست کم تا روزگار محمد خوارزمشاه - محکمه «مظالم» اصطلاحی متداول بود، در اواخر این دوره به یکباره اصطلاح تازه «یولوق» برای محکمه و مناصب وابسته به آن پدید آمد. ناگزیر پرسشی که مطرح می شود آن است که این دگرگونی واژگانی بر اثر چه عامل تاریخی روی نمود و آیا فقط تغییر در سطح واژه بوده یا بازتاب دگرگونی های عمیق تر در ساختار قدرت و سنت اداری بوده است؟ فرضیه پژوهش آن را فراتر از تغییر واژگانی و پدیده ای متأخر، ناگهانی و مقطعی می داند که در روزگار سلطان محمد خوارزمشاه و در پیوند با ورود امیران قراختایی پدیدار شده است. این پژوهش با استفاده از روش تاریخی و رویکرد توصیفی تحلیلی، به متون دیوانی و تاریخ نگاری سده های ششم تا هشتم قمری مراجعه و اشاره های موجود به «یولوق» را استخراج، دسته بندی و تحلیل کرده است. یافته ها نشان می دهد که کهن ترین اشاره به «امارت یولوق» در *سمط العلی* به انتصاب براق حاجب بازمی گردد، حال آنکه در متون پیشین (چون *عنبه الکتابه*، *التوسل الی الترس* و...) نشانی از آن در دست نیست و یکسان دانستن آن سه نهاد اسلامی، قراختایی و مغول (مظالم، یولوق و یارغو) از سوی نسوی و ناصرالدین منشی، از گونه «توضیح برای خواننده نا آشنا» بوده و نادیده گرفتن تفاوت های ماهوی سه نهاد اسلامی، قراختایی و مغولی مناقشه انگیز و گزاره یکسانی آن ها، میان شماری از پژوهشگران نیازمند بازنگری است. همچنین، بررسی مصادیق تاریخی نشان می دهد که یولوق در سه دسته اصلی (اتهامات سیاسی، اختلاس اموال حکومتی و شکایت رعایا از مأموران) تشکیل می شد و مبنای آن عرفی-غیر شرعی بود، هرچند در پایان دوره به تدریج سوی شرعی سازی رفت.

واژه های کلیدی: یولوق، مظالم، براق حاجب، خوارزمشاهیان، قراختایان کرمان.

مقدمه:

در نظام اداری خوارزمشاهیان (۴۷۰ تا ۶۲۸ق)، وجود محکمه عالی قضایی به نام «یولوق اعظم» و منصبی با نام «امارت یولوق»، به عنوان سرپرست آن پذیرفته شده است. گفته شده که این محکمه، همان محکمه کهن «مظالم» است که در دوره پیش از آن و از جمله در دوره سلجوقیان بزرگ (۴۲۹ تا ۵۹۰ق) متداول بوده است. بر پایه اسناد تاریخی محدود و پراکنده موجود، باید گفت که همانندی ماهیت قضایی آن‌ها را نمی‌توان نادیده انگاشت؛ اما روشن نیست که چگونه «مظالم» به عنوان نهادی پذیرفته در روزگار عظمت امپراتوری «ترک‌های» سلجوقی «مسلمان»، در روزگار پس از ایشان، نزد گروهی دیگر از «ترک‌های» مسلمان، یعنی خوارزمشاهیان، دچار تحول واژگانی شده و واژه «مظالم» به «یولوق» دگرگون شده است.

به سخنی دیگر، فهم چرایی نیاز ترک‌های متأخرتر خوارزم‌شاهی به این دگرگونی واژگانی برای ماهیت نهاد کهن اسلامی ایرانی (در حالی که خود مدعی حکومتی اسلامی نیز بودند)، گزاره مبهم و دشواریابی به شمار می‌آید و در واقع مشخص نیست ضرورت تاریخی این دگرگونی واژگانی در تشکیلات اداری چه بوده است. وجود این ابهام درحالی است که در میان پژوهشگران، درباره یکی بودن «مظالم» دوره سلجوقیان با «یولوق» دوره خوارزمشاهیان، اظهارنظرهای قطعی شده است (نک: مطالب بعدی)؛ از این رو به ناچار می‌توان گفت پژوهشی با تمرکز بر ماهیت این محکمه و منصب و مصادیق تاریخی کاربرد آن و از همه مهم‌تر نخستین اشاره‌های تاریخی در این زمینه، ضروری است. باتوجه به این مقدمه، این پژوهش در تلاش برای

پاسخ‌گویی به این پرسش است: دگرگونی واژگانی محکمه «مظالم» (با واژگانی عربی و پیشینه‌ای کهن در سنت ایرانی-اسلامی و البته در میان سلجوقیان) به محکمه‌ای به نام «یولوق» (با ریشه ترکی) در تشکیلات قضایی خوارزمشاهیان، بر اثر چه عامل یا پدیده تازه تاریخی در حکومت خوارزمشاهیان روی نموده است؟ و برای آن پرسش، چنین فرضیه‌ای در پیش گرفته شده که به نظر می‌رسد که دگرگونی محکمه «مظالم» و سرپرستی آن به محکمه و امارت «یولوق» در روزگار سلطان محمد خوارزم‌شاه و در اواخر این دوره پدیدار شده و براق حاجب قراختایی، نخستین کسی که به این مقام منصوب شده است و به جز نمونه‌های که در حکمرانی مستعجل و ناستوار سلطان جلال‌الدین دیده می‌شود، فقط نمود محکمه و منصب یولوق در قلمرو قراختاییان کرمان به بازماندگان براق حاجب دیده می‌شود و امکان تصور نفوذ و تأثیر خاستگاه قراختاییان را در معرفی مؤثر آن تقویت می‌کند.

درخصوص پیشینه پژوهشی مقاله پیش‌رو، باید گفت نخستین گام‌های علمی در شناخت «یولوق» را باید در آثار خاورشناسان روسی-آلمانی جست. رادلوف در فرهنگ ترکی خود، با ریشه‌یابی این واژه از فعل ترکی باستان «یول»^۱ به معنای «آزاد کردن» با «باج» و اسم مشتق «یولوی»^۲ به معنای «باج و فدیّه»، برای نخستین بار، پیوند معنایی میان مفهوم فدیّه و سازوکار قضایی دیوان مظالم را مطرح کرده است (Radloff, 1905, Vol. 3, p. 33-435)؛ اما این کوشش زبان‌شناسی، در پژوهش هورست در مطالعه نظام‌مند دیوان سالاری سلجوقیان و خوارزمشاهیان، ادامه پیدا کرد و وی برای نخستین بار «یولوق» را در چارچوب دادگاه‌های عرفی تحلیل کرد و میان آن، «قضای

² yuluy¹ yul

مؤلف» آمده است، ظاهراً استنباطی از سوی علی‌اکبر دهخدا (۱۲۵۷ تا ۱۳۳۴) بر پایه معنی لفظی و شاید به قیاس از واژگان ترکی چون «یولچی» به معنای «راهنما» و «هادی راه» طرح شده است؛ چنان‌که «یول» در ترکی به معنای «راه» و نیز پسوند نسبت فاعلی و شغلی «لوق» و «لق» دانسته شده است؛ از این رو، وی پنداشته که این واژه به معنای «پیک» یا «چاپار» بوده است (دهخدا، ۱۳۹۰). در دوره اخیر، فرهنگ بزرگ سخن، به پیروی از شریک امین و البته ضمن مراجعه به سمط العلی، معنای «استنطاق و بازجویی» را مطرح کرده است (انوری، ۱۳۸۱) و البته در اینجا نیز معانی دیگر آن و نیز دگرگونی‌های تاریخی مطرح نشده است.

دیگر در دانشنامه اسلامی ترکی نوشته تانری چاپ استانبول و در زیر مدخل «امیر داد»، اظهار نظر کوتاهی درباره یولوق آورده شده است که مطابق آن «یولوق» حلقه واسطه میان «امیر داد» در سلجوقیان و «یارغو» در ایلخانیان بوده است. در اینجا نیز پیرو نظر هورست و لمتون تفاوتی میان مظالم و حتی یارغو دیده نشده است (Taneri, 1994, p. 130). این شیوه نگرش نیز در پژوهشی جامع درباره سازمان اداری خوارزمشاهیان نیز دیده می‌شود (خسرویگی، ۱۳۸۸، ص. ۸۶، ۲۴۳). اگرچه در آن تقریباً به همه متون موجود درباره یولوق مراجعه شده است؛ اصل دگرگونی واژگانی «مظالم» به «یولوق» موجب نشده تا درباره ماهیت تاریخی آن اظهار نظر شود.

دیدگاه دیگری نیز به صورت کلی و گذرا در مدخل «قاضی عسکر» در دانشنامه اسلامی ترکی چاپ

به «پیوستگی و دگرگونی» در جامع ایرانی حدفاصل سلجوقیان تا مغول پرداخته و در آن به نهادهای قضایی نیز توجه کرده، درباره یولوق مطلبی نیارده است (Lambton, 1988, p. 69-96).

² yuluy

³ Sondergericht, Appellationsgericht

درگاه» و «دیوان مظالم» پیوند برقرار ساخت (Horst, 1964, p. 92-93) و نشان داد که این اصطلاح در اواخر دوره خوارزمشاهیان پدیدار شده و در اسناد پیش از آن، مانند چون عتبه/الکتبه، التوسل الی التوسل، منشآت رشیدالدین وطواط نیامده است؛ اما تبیینی درباره اینکه که چرا این نهاد با این نام خاص ترکی، دقیقاً در این مقطع تاریخی و نه پیش از آن، وارد ساختار اداری خوارزمشاهیان شده، عرضه نکرد.^۱ پس از آن، دورفر نیز با رویکردی زبان‌شناختی-تاریخی، ضمن تأیید ریشه ترکی آن و بیان مشتق شدنش از واژه ترکی «یولوی»^۲ (به معنای «باج/فدیه»)، معنای «دادگاه ویژه، دادگاه تجدیدنظر»^۳ را نیز برای آن طرح و تأیید کرد (Doerfer, 1963-1975, Vol. 3, p. 314).

با بهره‌گیری از این دستاورد ایجادشده، شریک امین با مراجعه به منابعی چون سمط العلی، یولوق را «استنطاق و استفسار»، «پولی که در قبال آزاد شدن پرداخت می‌شود» و سرانجام «محکمه اختصاصی» دانسته است (شریک امین، ۱۳۵۷، ص. ۲۷۰-۲۷۱)؛ اما وی توضیحی درباره زمان رواج آن در دوره خوارزمشاهیان نداده و آوردن آن در اثری با نام «فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوره مغول» نشان می‌دهد که وی به دگرگونی زمانی دوره خوارزمشاهیان و متداول نبودن آن در میان تشکیلات دیوانی مغول توجه نداشته است.

در میان فرهنگ‌های لغت ایران معاصر، گویا آنچه در لغت‌نامه دهخدا بدون استناد به منابع تاریخی (برخلاف شیوه غالب در این فرهنگ) با نام «یادداشت

^۱ لمتون در مدخل «محکمه» دیدگاه هورست درباره «یولوق» را به عنوان عالی‌ترین مقام مسئول دادگاه‌های عرفی در فاصله میان فروپاشی سلجوقیان بزرگ و حمله مغول پذیرفته و آن را نوعی دادگاه مظالم دانسته است (Lambton, 1991, p. 14)؛ البته وی در کتاب بسیار مشهور خود که

تاریخی-سیاسی خاص انتصاب براق حاجب، فقط معادل مظالم یا حلقه‌ای میانی در تطور دادگاه‌های عرفی انگاشته‌اند. تمایز پژوهش حاضر در همین نقطه است: نشان می‌دهد که یولوق نه یک تحول درون‌سامانه‌ای، بلکه پدیده‌ای برون‌زا و مرتبط با به‌کارگیری نخبگان قراختایی بوده است.

کهن‌ترین کاربرد و اشاره تاریخی

چنان‌که از مطالعه متون تاریخی برمی‌آید، به محکمه «یولوق» و منصب «امارت یولوق» در دوره سلجوقیان بزرگ و خوارزمشاهیان تا روزگار محمد خوارزمشاه (۵۹۶ تا ۶۱۷ ق) اشاره‌ای نشده است. این عنوان در رساله‌های دیوانی پیش از دوره خوارزمشاهیان، مانند *عتبة الکتابه* (بازتاب‌دهنده تشکیلات دیوانی سنجر سلجوقی^۱ ۵۱۱ تا ۵۵۲ ق) و *المختارات من الرسائل* (دربگیرنده مکتوبات و احکامی از سده پنجم تا هفتم قمری) از نویسنده‌ای به نام محمود بن بختیار اتابکی دیده نمی‌شود. همچنین در متون دیوانی دوره خوارزمشاهیان نخستین تا پیش از محمد خوارزمشاهیان، مانند *نامه‌ها و منشآت رشیدالدین و طواط* (۴۸۱ تا ۵۷۹ ق) در دربار آتسز (۵۲۲ تا ۵۵۱ ق) و ایل ارسلان (۵۵۱ تا ۵۶۷ ق) و *التوسل الی الترسل* بهاءالدین محمد بغدادی (بازتاب‌دهنده تشکیلات دیوانی تکش خوارزمشاه: ۵۶۸ تا ۵۹۶ ق) به کار نرفته است. در واقع نخستین کاربردها را باید از دوره محمد خوارزمشاه مشاهده کرد. شایان ذکر است که نبود عنوان «یولوق» در متون دیوانی

استانبول مطرح شده است که در آن، نویسندگان این دیدگاه را مطرح کرده است که امیر یولوق در دوره خوارزمشاهیان همان کاری را انجام می‌داده که قاضی عسکر در دوره عثمانی موظف به انجام آن بوده است (İpşirli, 2022, p. 140)؛ اما در اینجا نیز قیاس بسیار کلی است و تعین تاریخی و ملاحظه بافت تاریخی دوره خوارزمشاهیان با آنچه در عثمانی وجود داشت، در نظر گرفته نشده است.

سرانجام باید به پژوهش بیران، درباره تشکیلات امپراتوری قراختاییان اشاره کرد که به تأثیر و نفوذ حکومت قراختایی در جامعه اسلامی خوارزمشاهیان پرداخته و به نقش براق هم می‌پردازد؛ اما همچنان درباره «یولوق» و جایگاه آن، تحلیلی عرضه نداشته است. وی حتی با اینکه به *سمط العلی* مراجعه و به آن استناد کرده، اما براق را فقط به عنوان «حاجب»^۱ دربار محمد خوارزمشاه به شمار آورده است (Biran, 2005, p. 88).

همچنین الهیاری در مقاله خود به انتصاب براق حاجب به «سرپرستی دیوان مظالم» اشاره کرده؛ اما بدون اینکه به دگرگونی واژگانی «مظالم» به «یولوق» توجه کند (الهیاری، ۱۳۸۸، ص. ۴)؛ با این همه، آنچه در پژوهش‌های پیشین به‌روشنی غایب است، تبیین «چرایی» پیدایی ناگهانی یولوق در اواخر دوره خوارزمشاهیان است. هیچ‌یک از پژوهشگران یادشده به‌طور مشخص به پیوند این دگرگونی واژگانی- نهادی با ورود امیران قراختایی به دستگاه خوارزمشاه نپرداخته‌اند و اغلب یولوق را بدون توجه به بافت

غیرمستقیم از متن عربی سیرت جلال‌الدین منکبرنی و مأموریت داعی خان و اطلس ملک برای رساندن نامه سلطان جلال‌الدین به وزیرش شرف‌الملک نوشته است: «در اصطلاح ترکان یولوق Yaulaq معادل دیوان مظالم بود؛ یعنی محکمه جنایی» (نسوی، ۱۳۸۴، ص. صا).

^۱ همچنین در میان دیدگاه‌های بیان‌شده درباره «یولوق» از اشاره کوتاه احمد حمدی و مجتبی مینوی در *حاشیه سیرت جلال‌الدین منکبرنی* نیز می‌توان یاد کرد که اولی در حاشیه به پیروی از متن کتاب نسوی (ص. ۲۷۶) گفته است «دیوان مظالم به اصطلاح ترک» (نسوی، ۱۹۵۳، ص. ۲۸۲) و مینوی در حاشیه مقدمه خود در نقل قول

پیشاخورزمشاهی - عتبه الکته، التوسل الی الترسل و منشآت رشیدالدین وطواط - خود یافته منفی معناداری است که فرضیه پیدایی ناگهانی این نهاد را تقویت می‌کند. افزون بر این، منابع متأخرتر چون تاریخ جهانگشای و تاریخ گزیده نیز مطلب تازه‌ای بر آنچه در سمط العلی و سیرت جلال‌الدین منکبرنی آمده نمی‌افزایند.

کهن‌ترین گزارش از «امارت یولوق» از سوی ناصرالدین منشی کرمانی (۶۶۸-۷۲۰ق) و در کتاب سمط العلی للحضرت العلیا (۷۱۵-۷۱۶ق) آمده است که از منصوب شدن شخصی به این مقام در تشکیلات حکومتی سلطان محمد خوارزمشاه خبر داده است. در این گزارش ضمن نگارش تاریخ روزگار نخستین پیوستن براق حاجب (۶۱۹ تا ۶۳۲ق) به دربار سلطان محمد خوارزمشاه، گفته می‌شود که وی به فرمان گور خان قراختایی و در مقام «باسقایی و به تحصیل مال مواضعت»، به همراه برادر بزرگ‌ترش خمتبور تاینگو،^۱ به دربار سلطان تکش آمده بودند. گویا پیوسته در دربار خوارزمشاهی حضور داشتند تا اینکه در دوره محمد خوارزمشاه و در جریان گسستگی سلطان محمد از گور خان و دشمنی ایشان، نخست زندانی شده و پس از مدت کوتاهی از سوی محمد خوارزمشاه به مقام والایی در دستگاه حکومتی سلطان دست یافتند (ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۳۶۲، ص. ۲۲؛ ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۳۹۴، ص. ۳۱).

مطابق گزارش ناصرالدین منشی، سلطان محمد خوارزمشاه، به ترتیب سه مقام و منصب دیوانی و

درباری را به‌صورت هم‌زمان (با حفظ سمت‌های دیگر) به براق حاجب تفویض کرده است: ۱- «منصب خاص حاجبی»؛ ۲- «امارت یولوق و یارغو و اقامت مراسم دیوان مظالم»؛ ۳- «تابکی سلطان غیاث‌الدین پیرشاه» (ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۳۶۲، ص. ۲۲؛ ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۳۹۴، ص. ۳۱).

این گزارش در واقع نشان می‌دهد که در سال‌های پس از چیرگی بر گور خان قراختایی (۶۰۶-۶۰۷ق)، سلطان محمد خوارزمشاه عنا صر بیگانه و وابسته به رقیب و دشمن^۲ را به یکباره به مناصب حساس و امنیتی حکومت خود گماشته است. گذشته از اینکه این تصمیم تا چه اندازه ظاهراً به دور از احتیاط و لذا شگفت‌آور می‌نماید، همچنین می‌تواند نشان دهد که شخصی، مانند براق حاجب با داشتن این مناصب در درباره خوارزمشاهیان بسیار قدرتمند و صاحب نفوذ شده است. بررسی این مناصب، اهمیت این انتصاب را بیشتر بازگو می‌کند و نیز می‌تواند به پیشبرد موضوع اصلی مقاله کمک کند.

از میان مناصب اعطاشده به براق حاجب، نخستین سمت او در تشکیلات حکومتی باستانی در تاریخ ایران و نیز دوره اسلامی، پیشینه‌ای کهن دارد؛ برای نمونه، در تشکیلات ساسانیان، مقام «حاجب بزرگ و رئیس تشریفات» با نام ظاهراً «اندیمان کاران سردار (سالار)» وجود داشته است (کریستن سن، ۱۳۶۴، ص. ۵۲۰). در دوره اسلامی نیز دست‌کم از روزگار معاویه نوعی از نظم امنیتی و انضباطی برای محل استقرار خلیفه^۳ دیده می‌شود (یعقوبی، بی تا، ج. ۲/۲۳۲) که امروزه به‌عنوان پیشینه‌ای برای برپایی مقام

^۲ البته در این هنگام بخشی از قلمرو پیشین قراختایی، به قلمرو خوارزمشاه ضمیمه شده بود.

^۳ یعقوبی از «الحرس، الشرط و البوابین» سخن به میان آورده و به «حاجب» اشاره‌ای نکرده است.

^۱ نام این شخصیت در متون و نسخه‌های خطی به اشکال گوناگونی درج شده است. بویل در ترجمه انگلیسی تاریخ جهانگشای، فقط یک خوانش دارد «خَمیدبور» (Khamid-Bur) و البته توضیحی درباره اجزا این نام ترکی در میان آورده نشده است (Juvayni, 1958, p. 476).

«حاجب» در تاریخ اسلام بر شمرده می‌شود و گویا افزون بر ماهیت «تشریفاتی» و جنبه «نظامی» هم داشته است (خضری، ۱۳۸۷، ج. ۱۲/۲۸۳-۲۸۵)؛ با این حال، بر پایه متون دوره غزنوی و سلجوقی، گفته شده که بیشتر وظایف این مقام در حوزه تشریفات دربار بوده است؛ از این رو، این جایگاه را که گاهی مرتبه‌ای فراتر از وزیر می‌یافت، با «وزیر دربار» دوره پهلوی مقایسه کرده‌اند (انوری، ۱۳۵۵، ص. ۲۳).

در دوره خوارزمشاهیان، مجموعه حاجبان دربار این سلسله، زیر نظر مقامی به نام «حاجب بزرگ» یا «امیر حاجب» به اداره امور می‌پرداختند و از امرای معتمد و مقرب به شمار می‌آمدند. افزون بر اداره امور درگاه، به وظایف حساسی چون سرپرستی سفارت‌های مهم را بر دوش می‌گرفتند و نیز از ارزیابی منصوب‌شدگان این مقام در روزگار خوارزمشاهیان، گفته شده که «غالباً» از میان «امرای نظامی» برگزیده می‌شدند و البته از همه مشهورتر، همان «براق حاجب» است (خسرویگی، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۱-۱۱۲). براق حاجب، بعدها، حتی هنگامی که خود به مقام فرمانروایی سلسله محلی در کرمان رسید، همواره با همین لقب شهرت داشت و در متون تاریخی شناخته می‌شد.^۱

به هر روی، درباره انتصاب «براق» به مقام یگانۀ

«حاجبی» در دربار سلطان محمد،^۲ بیشتر منابع زبان مشترکی دارند^۳ و در میان منابع دوره مغول و ایلخانی، فقط ناصرالدین منشی کرمانی است که به چندین سمت مختلف به صورت هم‌زمان اشاره کرده است. این گمان مطرح است که ناصرالدین خواسته با شد برای نیای خاندان قراختاییان کرمان، مقام والا و جایگاه ارزنده‌ای تراشیده باشد؛ اما این سخن می‌تواند وجه دیگری هم داشته باشد و آن اینکه وی با توجه به پیوند با حکومت مزبور و خاندان براق حاجب و در مقایسه با مورخان روزگار خود، بیش از دیگران، درباره این خاندان آگاهی داشته است. به سخنی دیگر، جایگاه او به گونه‌ای است که گزارش او را هم نمی‌توان نادیده گرفت.

برای نمونه، در میان مورخان فارسی‌نویس متأخر دوره تیموری و اوایل صفوی، خواندمیر نتوانسته است گزارش ناصرالدین منشی کرمانی را یکسره نادیده بگیرد. وی در گزارش احوال براق حاجب، نخست در مآثر الملوک (۹۰۱ق)، از دو منصب «حجابت» و «اتابکی» غیاث‌الدین ازسوی «سلطان محمد خوارزمشاه» سخن گفته است (خواندمیر، ۱۳۷۲، ص. ۱۳۶) و سپس در حبیب‌السیر (۹۳۵ق)، از قرار معلوم با مراجعه به متن گزارش ناصرالدین منشی کرمانی، چنین نوشته است: «براق را اولاً به

^۱ نسوی او را «حاجباً لکور خان» (حاجب گور خان) خوانده است (نسوی، ۱۹۵۳م، ص. ۱۷۴؛ نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۱۲۶).

^۲ از جمله تاریخ جهانگشای جوینی و برخی دیگر از منابع تاریخی درباره منصب «حجابت» براق با آنچه نسوی آورده یکسان است (جوینی، ۱۳۸۵، ج. ۲/۲۱۱؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۶، ص. ۱۹۵؛ مستوفی قزوینی، ۱۳۸۸، ج. ۶/۳۵۷-۳۵۸). شماری نیز از جمله تجزیه‌الامصار و تزجیه الاعصار (۶۹۷ تا ۷۲۸ق) به عنوان کلی و مبهم «یکی از افراد دولت سلطانی» (وصاف الحضرة، ۱۳۳۸ق، ص. ۲۸۷) یا تاریخ‌گزیده (۷۳۰ق) با عنوان «ارکان دولت و امرای حضرت» (مستوفی قزوینی، ۱۳۶۲، ص. ۵۲۸) اشاره کرده‌اند.

^۳ هر چند محتوای گزارش شهاب‌الدین نسوی خرندزی اندکی متفاوت است و درخصوص انتصاب براق به حاجبی سلطان محمد خوارزمشاه، می‌گوید که وی را «در زمره باقی حجاب، منتظم گردانید» (نسوی، ۱۹۵۳م، ص. ۱۷۴؛ نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۱۲۶)؛ یعنی در کنار دیگر

حاجبان دربار سلطان منصوب شده بود و بر این دیدگاه نسوی، شاید بتوان گفت ترقی او در زمان دیگری بوده و یا پس از مرگ سلطان محمد و در دربار غیاث‌الدین پیر شاه بود که جایگاه عالی و

تفویض منصب حجابت مخصوص ساخت ثانیاً امر پرسیدن یرغو و پرسیدن دیوان مظالم را بدو مَفَوَّض داشت و اتابکی پسر خود غیاث‌الدین بیرامشاه [پیرشاه] را علاوه این منصب گردانید» (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج. ۲۶۶/۳)؛ چنان‌که از دقت در سیاق گزارش خواندمیر فهمیده می‌شود، متن او از نظر محتوایی و ادبی به گزارش و روایت ناصرالدین منشی کرمانی همانندی فراوانی دارد؛ باین‌همه، «امارت یولوق» در متن حبیب‌السیر حذف شده است؛ دلیل این حذف چه بوده و چرا برای نمونه «مظالم» یا «یرغو/یرغو» را حذف نکرده است؟ آیا برای خواندمیر در روزگار زوال تیموریان و آغاز صفویه، این واژه غریب، نامأنوس و نامتداول بوده و به این دلیل از به کار بردن آن خودداری کرده است؟ این غیاب «یولوق» در متون دیوانی پیشاخوارزمشاهی و نیز حذف عمدی آن از سوری خواندمیر در سده دهم قمری، خود نشان از اهمیت ضرورت این دیوان در دوره کوتاه حیاتش است: نهادی که در روزگار خود چنان کارآمد و تأثیرگذار بود که ناصرالدین منشی و نسوی برای توضیح آن به مخاطبان ناآشنا ناگزیر از معادل‌سازی با «مظالم» و «یرغو» شدند. می‌توان تصور کرد که یکی از دلایل این حذف واژه «یولوق»، نادر بودن کاربرد این ترکیب در متون دوره پس از حمله مغول باشد؛ اما برای فهم بیشتر مسئله، لازم است تا درباره اصل روایت ناصرالدین منشی، تأمل بیشتری صورت پذیرد. نخست باید توجه داشت که ترتیب آوردن مناصب و سبک نگارش ادبی گزارش سمط‌العلی، از منظر متن‌شناختی می‌تواند حاوی معنای تاریخی مشخصی باشد. در این روایت، نخست «یولوق»، سپس «یرغو» و سرانجام «مظالم» آمده است. در اینجا باید با طرح این پرسش به تأمل درباره متن پرداخت که ذهنیت نویسنده از موضوع و درک او از شناخت خواننده کتاب خود چه بوده

است؟ ناصرالدین منشی کرمانی و هر دیوان‌سالار باتجربه‌ای مانند وی، در هنگام نگارش (۷۱۵ یا ۷۱۶ق) می‌دانستند که ترتیب درست تاریخی پیدایش آن حوزه‌های مشاغل دیوانی و مقام‌های مرتبط با آن و در واقع تقدم و تأخر تاریخی آن چنین بوده است: «مظالم»، «یولوق» و «یرغو».

به سخنی دیگر، مظالم با خاستگاهی ایرانی (ساسانی) و اسلامی، در روزگار ناصرالدین منشی کرمانی، نهادی شناخته شده به شمار می‌آمد. این نهاد به روایتی خاستگاهی چون واقعه «حلف الفضول» در روزگار پیامبر(ص) داشته و گفته می‌شود که برای نخستین بار حضرت علی (ع) آن را در میان خلفا برپا داشت و نیز پس از آن برخی از امویان چون عبدالملک آن را برپا داشتند تا اینکه در روزگار عباسیان به نهاد قضایی پایدار و قدرتمندی تبدیل شد. سپس در میان حکومت‌های محلی مستقل و نیمه‌مستقل، مانند سامانیان، غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان تداوم پیدا کرده و وظایف آن از جمله رسیدگی به دعاوی و دادخواست‌هایی است که بر رعایا، بر ضد مأموران و مقام‌های وابسته به حکومت بود و در رأس آن، خلفا و سلطان در روزهای منظمی در هفته به پاسخ‌گویی با دادخواهان، می‌نشستند (Yenîçeri, 2004, p. 516-517). به نظر نیلسن این تشکیلات با پیشینه‌ای از روزگار ساسانیان، در راستای جبران کاستی‌های محاکم قضات و در به محاکمه کشاندن مقام‌ها و مأموران حکومتی و اشخاص صاحب‌نفوذ، در تشکیلات اسلامی ضرورت پیدا کرده و ماهیت آن بیشتر جنبه عرفی و فراتر از قید احکام شرعی داشته است. وی همچنین در همان پژوهش ضمناً پذیرفته است که محاکم مظالم در روزگار مغول و به‌ویژه در حد فاصل چیرگی مغول تا روزگار غازان خان نمی‌توانسته است، وجود تاریخی داشته باشد

(Nielsen, 1991. P. 934).

ازسوی دیگر، باید توجه داشت که پیدایش و توسعه تشکیلات قضایی یارغو، در اصل و بر پایه سنت مغولی و ماهیتی که چنگیز خان برای آن در نظر گرفته بود، از نظر سرشت و خاستگاه با کارکرد محکمه «مظالم» در جهان اسلام - دست کم در سرزمین‌های خلافت شرقی - تفاوت داشت. نخست آنکه، برخلاف نظام چنگانگه قضایی در جهان اسلام، «یارغو»، یگانه محکمه قضایی بنیان‌گذاری شده مغول بود. «یارغوچی» سرپرست این نهاد از آغاز، شخصی غیر از خان بزرگ بود. بنیان آن نیز به دست شیگی قوتوقو - فرزندخوانده چنگیز خان - نهاده شد و بخش مهمی از قواعد آن از شیوه خاص او در بازجویی، بازپرسی و سرانجام صدور حکم برگرفته شده بود. رشیدالدین ضمن آنکه «قواعد شیوه و طریقه او» را بر پایه «راستی» می‌داند، می‌نویسد تا روزگار او، یارغوچیان با سرمشق شیگی قوتوقو محکمه‌ها را اداره می‌کردند (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۹۴، ج. ۷۸/۱). گویا منبع مکتوب عملکرد آن محکمه، کتاب آبی بوده است.^۱ به هر روی، شیوه‌ای که شیگی قوتوقو برقرار کرد، نسبت نزدیکی با سنت صحراگردی، نیازهای امپراتوری و مصالح حکومت مغول داشت. در منبعی دیوانی که در روزگار زوال ایلخانان و سال‌ها پس از مسلمانی مغول‌ها نوشته شده است، درباره وظایف «یارغوچی» گفته شده که مبنای تصمیم‌های این مقام در محاکم باید بر پایه سرمشقی چون «قانون یاسا و یاساق چنگیز خانی»، «قوتاتغوبیک چنگیز خانی»، «قانون یارغو و قاعده یاساق» قرار داشته باشد (شمس منشی، ۱۳۹۵، ج. ۵۰۸-۵۰۵/۲). محتوا و مضمون آن منابع،

مبهم و محل مناقشه است؛ اما دست کم روشن است که مبنای مغولی و چنگیزی داشته است؛ باین حال، به نظر می‌رسد آنچه سبب یکی انگاشتن مظالم، یولوق و یارغو شده، شباهت‌هایی بوده است، از جمله تصمیم‌گیری در این محکمه‌ها بر پایه مبنای عرفی و غیرشرعی و نیز تمرکز آن‌ها بر محاکمه صاحب‌منصبان حکومتی، اعم از سیاسی و نظامی (اشپولر، ۱۳۸۰، ص. ۳۸۱-۳۸۵). لمتون شماری از محکمه‌های یارغو را در دوره مغول بررسی کرده است که در میان آن‌ها صاحب‌منصبان دیوانی و امرای نظامی دیده می‌شود که به اتهام اختلاس اموال حکومت، قصور در صحنه جنگ و اتهام‌های سیاسی دیگر بر ضد «حکومت مغول» محاکمه شده‌اند (Lambton, 2002, p. 284-286)؛ بنابراین، هدف از برگزاری محکمه یارغو، پاسداری از نظام حاکم و جلوگیری از سوءاستفاده صاحب‌منصبان حکومتی بود؛ حال آنکه، بنابر دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر بزرگ سلجوقیان، در محکمه مظالم اصل بر رسیدگی به شکایت یا «قصه» (عریضه) دادخواهان و شنیدن تظلم‌خواهی رعایا در برابر ستم و بی‌عدالتی صاحب‌منصبان حکومتی قرار داشت یا دست کم می‌توان گفت رویکرد غالب همان بود (نظام‌الملک، ۱۳۷۸، ص. ۱۸-۱۹؛ ۱۱۶-۱۱۷؛ ۱۷۶). وجود این تفاوت‌ها، پژوهشگر را به درنگ وادار می‌کند؛ چنان که لمتون در باره وجود مظالم، دست کم در دوره نامسلمانی مغول‌ها سکوت کرده و درخصوص دوره مسلمانی ایشان، چنین اظهار داشته است که «پیوند میان محکمه یارغو و محکمه‌های مظالم و عرف روشن نیست» (Lambton, 2002, p. 284).

چنگیز خان برای تدوین و درج شیوه داورهای وی در کتابی به نام دفتر آبی^۱ سخن به میان می‌آورد (Onon, 2001, p. 192).

^۱ در تاریخ سری مغول‌ها، بدون اینکه به لفظ «یارغو» اشاره شود، به نقش او به عنوان قاضی بزرگ امپراتوری مغول اشاره کرده و از دستور

از مطالبی که تاکنون مطرح شد چنین برمی آید که کاربرد واژه «یارغو» از سوی ناصرالدین منشی کرمانی درباره انتصاب براق حاجب در ترکیب «امارت یولوق و یارغو» از نظر تاریخی، در روزگار سلطان محمد خوارزمشاه و پیش از حمله مغول بوده و در تشکیلات اداری روزمره دوره خوارزمشاهیان، موجودیت تاریخی نداشته است؛ از این رو، نویسنده برای توضیح دادن منصب «امارت یولوق» برای مخاطبان خود، به کاربرد آن روی آورده است؛ زیرا در روزگار وی «یارغوی بزرگ» از محاکم بزرگ ایلخان بوده و در همان کتاب نیز دست کم به یک نمونه آن اشاره شده است.^۱ همچنین باید توجه داشت که در زمان ناصرالدین منشی، محکمه مظالم نیز امکان برپایی و موجودیت اداری نداشته است؛ لذا می توان گفت نویسنده کوشیده است منصب «امارت یولوق» را با بهره گیری از واژه روزآمد «یارغو» و نیز اصطلاح کهن اسلامی-ایرانی «مظالم» برای خواننده توضیح دهد؛ اما خوانند میر سه سده پس از آن، گویا بر خود لازم نمی دیده که به واژه ای اشاره کند که در دوره ای کوتاه در تشکیلات حکومت پدیدار شده و سپس منسوخ شده باشد.

ناصرالدین منشی همچنین، نشان می دهد که در دوره یکی از جانشینان براق حاجب، «امارت یولوق» نیز تداوم داشته و به یکی از مقامات مذهبی آن دوره واگذار شده است. وی در ضمن رویدادهای حدود سال ۶۸۰ق و گزارش انتصاب های حکومتی و دیوانی از سوی فرمانروای قراختایی کرمان، قتلغ ترکان خاتون

(۶۵۵ تا ۶۸۲ق)، از انتصاب «قضای یولوق» به شخصی به نام «مولانا جلال الدین سمعانی» سخن به میان آورده است. گفته شده است که این شخص پیش از این «متقلد منصب خطابت و امامت بود» و اکنون هم زمان به «قضای یولوق نیز موسوم آمد» (ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۳۹۴، ص. ۷۳). این روایت نشانه ای از تداوم مقام یادشده در قلمرو جانشینان براق حاجب می تواند باشد؛ اما باید توجه کرد که «مولانا» برخلاف براق حاجب، امیری نظامی و ترک نیست و پایگاهی دینی و مذهبی دارد؛ با این حال، این دگرگونی در واگذاری به کسانی با پایگاه های اجتماعی متفاوت ظاهراً از دوره قتلغ ترکانی خاتون ایجاد نشده است و پیش از آن لازم است به چند اشاره تاریخی پراکنده از اواخر دوره خوارزمشاهیان توجه کرد.

سنجقان خان و اطلس ملک

بر پایه سیرت جلال الدین، سنجقان خان از امرای بزرگ جلال الدین بوده و به مقام امارت یولوق منصوب شده است.^۲ این آگاهی تاریخی در گزارش خبر مرگ طبیعی او (گویا بر اثر سکته یا چیزی مانند آن) در شهر اوجان به دست می آید که در آن گفته می شود سنجقان خان، در روزگار جلال الدین منصب «حاکم یولق السلطان»^۳ را بر عهده داشته است. وی همچنین در توضیح آن می گوید «و آن دیوان مظالم به زبان ترک ها است» (نسوی، ۱۹۵۳م، ص. ۲۷۶). از این توضیح چنین برداشت می شود که وی مخاطب

^۱ اشاره به «یارغوی بزرگ»، مربوط به محکمه قضایی دوره ارغون خان، است (ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۳۹۴، ص. ۷۹).

^۲ وی از آن دسته امرایی به شمار می آید که به جلال الدین در هند پیوسته بودند (نسوی، ۱۹۵۳م، ص. ۱۶۴) و در نبردهای جلال الدین در گرجستان و اخلاط در کنار او بوده است (نسوی، ۱۹۵۳م، ص. ۲۱۴).

^۳ در ترجمه فارسی معاصر این کتاب، به سهو «بولق» آورده شده است (نسوی، ۱۳۲۴، ص. ۱۴۷).

عربی‌زبان خود را در غرب سرزمین‌های خلافت و حدود بین‌النهرین در نظر داشته و برای مشخص کردن ماهیت این مقام غیراسلامی در تشکیلات حکمران مسلمان سرزمین‌های شرقی خلافت، ناگزیر به مقامی مشابه با آن در تشکیلات اسلامی خلافت روی آورده است.

همچنین، در توصیف صحنه مرگ سنجقان خان گفته شده که وی در چادری که به نام «خیمه الیوق» نشسته و به ستون آن تکیه کرده بود.^۱ گذشته از اینکه گزارش نسوی فقط به شباهت میان آن دو منصب می‌پردازد، اشاره نداشته که چرا سلطان محمد و جلال‌الدین چنین لفظی را رسمیت بخشیده بودند؛ باین‌حال، دست‌کم روشن می‌شود که پس از مرگ محمد خوارزمشاه و در روزگار فرمانروایی جلال‌الدین همچنان در تشکیلات خوارزمشاه جایگاهی به نام یولوق وجود داشته که «حاکم» یا «امیر» آن در این دوره یکی از فرماندهان بلندپایه نظامی او بوده و خیمه یولوق جایی مجزا از درگاه سلطان قرار داشته است. این رویداد در میانه رویدادهای درج‌شده در حدود سال ۶۲۴ و ۶۲۵ ق آورده شده است؛ یعنی سال‌ها پس از انتصاب براق حاجب به آن مقام در حکومت محمد خوارزمشاه و نیز در زمانی که او در کرمان صاحب حکومتی نیمه‌مستقل شده بود.

از دیگر گزارش‌های نسوی درباره منصب «امارت یولوق» در اواخر دوره خوارزمشاهیان، اشاره‌ای است که او در خلال شرح منازعات سلطان جلال‌الدین با

شرف‌الملک وزیر آورده و از فرستاده شدن دو تن از کارگزاران خاص سلطان، یعنی «داعی خان» و «اطلس ملک، امیر یولوق»، نزد وزیر یاد کرده است (نسوی، ۱۹۵۳م، ص. ۲۸۲).^۲ این گزارش که پس از مرگ سنجقان خان آمده، نشان می‌دهد که منصب «امارت یولوق» در دوره جلال‌الدین همچنان تداوم داشته و مانند دوره پیشین در اختیار امیرانی ترک قرار داشته است. مأموریت اطلس ملک در این روایت، ابلاغ فرمان سلطان به بالاترین مقام دیوانی حکومت (وزیر)، نشان‌دهنده جایگاه ویژه این منصب در ساختار اجرایی-دیوانی خوارزمشاهیان است؛ بدان‌سان که صاحب آن از کارگزاران نظامی و از فرستادگان خاص سلطان در مهم‌ترین امور دیوانی و مالی به شمار می‌رفته است.

این گزارش در کنار روایت سمط‌العلی درباره براق حاجب و گزارش سنجقان خان، تصویری هماهنگ از ماهیت این منصب در دو دهه پایانی حکومت خوارزمشاهیان به دست می‌دهد که مطابق آن، صاحبان مذکور و منصوب به این منصب همگی از امیران ترک و دارندگان مناصب نظامی‌اند.^۳

رکن‌الدوله مسعود

رونوشت متن فرمانی از دوره خوارزمشاهیان در *وسائل الرسائل و دلائل الفضائل* از منشآت نورالدین منشی^۴ بر جای مانده که گویا در دستگاه جلال‌الدین

^۱ در ترجمه فارسی کهن سده هفتم قمری از سیرت جلال‌الدین منکبرنی، این گزارش نیامده است (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۱۸۹).

^۲ گزارش این مطلب در ترجمه کهن فارسی سیرت جلال‌الدین منکبرنی نیامده است (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۱۹۰-۱۹۱).

^۳ شایان توجه است که مطابق با نسخه عربی سیرت جلال‌الدین منکبرنی، یکی از فرماندهان جلال‌الدین خوارزمشاه که در نبردی در برابر مغول‌ها کشته شد، به نام «یولوق خان» شهرت داشته است (نسوی،

۱۹۵۳م، ص. ۲۳۶). این نام در ترجمه فارسی کهن سیرت جلال‌الدین منکبرنی، «ترلق خان» آورده شده است (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۱۷۱). شاید بتوان از شهرت منصب به‌جای نام شخص سخن به میان آورد که در این دوره تاریخی بی‌سابقه نیست؛ اما همچنان باید در این زمینه جانب احتیاط را در پیش گرفت.

^۴ در آنجا گفته شده که نورالدین، در دربار جلال‌الدین خوارزمشاه (۶۱۷ تا ۶۲۸ ق) تصدی مشاغل دیوانی و به‌ویژه منصب انشای وی را بر عهده

خوارزمشاه نوشته و صدور یافته است. صاحب منشور، شخصی به نام «سلطان الشریعہ، نعمان الزمان، رکن‌الملک والدین مسعود»، به مقام‌های دوگانه «نیابت سلطنت» در منطقه «عراق» و «قضای درگاه» سلطان منصوب شده است (نورالدین منشی، ۱۳۸۱، ص. ۴۵). بخش مربوط به شرح وظایف این شخصیت مذهبی و دینی، اهمیت دارد؛ زیرا از یک سوی به «قضای عام» و مشاغل به ظاهر منفک و متمایزی چون «خطابت»، «حسبت» و «تصرف و تولیت اوقاف» اشاره می‌کند (نورالدین منشی، ۱۳۸۱، ص. ۵۲) و از سوی دیگر وجه دیگری با عنوان «قضای یولوق اعظم در شرق و غرب و بر و بحر و غور و مجد ممالک» داشته است (نورالدین منشی، ۱۳۸۱، ص. ۵۳). حکم شخص اخیر، مطاع مقامات بلند پایه و طیف گسترده‌ای از ارکان دولت از جمله «ملوک و وزرا و صدور امرا و سادات و قضات و علما و سپه سالاران و مفردان و عموم متجنده و متسلحه» بود (نورالدین منشی، ۱۳۸۱، ص. ۱۰-۱۲).

درباره تعیین و حدود زمانی این فرمان باید به ناچار دوره تاریخی پس از بازگشت جلال‌الدین خوارزمشاه از شبه‌قاره، یعنی پس از سال ۶۲۱ق و دوره تسلط او بر اصفهان را در نظر گرفت؛ البته این دوره، با لشکرکشی‌های او به آذربایجان و گرجستان یا نبرد با امرای سلجوقی روم و ایوبی و حاکمان گرجستان سپری شد و این نیابت سلطنت ذکر شده نیز احتمالاً مربوط به وضعیت آن روزگار است؛ اما پایگاه دینی صاحب مناصب یاد شده، با سرشت حکومت نظامی جلال‌الدین و ماهیت پیشین امارت یولوق، هم‌سویی اندکی دارد و از همه مهم‌تر آنکه در روزگار

خوارزمشاهیان، این نخستین باری است که در متون تاریخی موجود «امارت یولوق» به شخصیت غیرترک و غیرنظامی واگذار شده است. اگر مرگ سنجقان خان را حدود ۶۲۵ق و اطلس ملک، مدت کوتاهی پس از آن در نظر گرفته شود، آنگاه شاید بتوان گفت انتصاب رکن‌الملک و الدین مسعود، باید مربوط به همین دو یا سه سال منتهی به انتشار خبر مرگ جلال‌الدین در سال ۶۲۸ق باشد. در این صورت، می‌توان چنین استنباط کرد که ماهیت دینی و مذهبی محکمه‌ای که شخص اخیر باید اداره می‌کرد، اکنون به آنچه نسوی به «مظالم» (با رویکرد اسلامی) تعبیر کرده، نزدیک‌تر شده باشد؛ زیرا دانش و آگاهی رکن‌الملک و الدین مسعود به اقتضای مناصب «خطابت»، «حسبت»، «تصرف و تولیت اوقاف»، بیش از امرای قراختایی و ترک در خدمت خوارزمشاهیان، جنبه اسلامی قدرتمندتری در نظر می‌آورد. همچنین می‌توان گفت با ماهیت آنچه به عنوان امارت یولوق به مولانا جلال‌الدین سمعانی در روزگار قتلغ ترکان خاتون به واگذار شده بود، همخوانی و نزدیکی بیشتری نشان می‌دهد؛ البته نبود جزئیات و اسناد بیشتری که ماهیت این مقام‌ها را نشان دهد، مجال نظر قطعی و طرح دیدگاه دقیق‌تری را در این زمینه نمی‌دهد؛ اما دست‌کم می‌توان گفت که فراتر از آنچه پژوهشگران به سادگی میان «مظالم»، «یولوق» و «یارغو»، یکسانی و این‌همانی دیده‌اند، لازم است فرازونشیب، خاستگاه و ماهیت دگرگون‌شده مناصب و محاکم یادشده را دست‌کم در اواخر دوره خوارزمشاهیان و قراختایان کرمان، در نظر گرفت.

سرانجام بر پایه شواهد تاریخی می‌توان گفت که

محمد خوارزمشاه، غیاث‌الدین چغان منصبی را در دست داشته، تردید به میان آمده است؛ باین‌حال، پذیرفته شده است که او «از منشیان مقرب» جلال‌الدین بوده است (خسرویگی، ۱۳۸۸، ص. ۲۱۳).

داشته است (باستانی پاریزی، ۱۳۵۷، ص. ۸۲). تجربه و مهارت او در این زمینه، از کتاب وی پیداست؛ اما درخصوص اینکه وی در تشکیلات جلال‌الدین صاحب دیوان انشا بوده یا اینکه در فرمانروایی پسر دیگر

یولوق دست‌کم براساس این سه دسته تشکیل می‌شد: ۱. دینی در اواخر دوره (رکن‌الدوله مسعود و مولانا سماعی) نشان از دگردیسی تدریجی آن به سوی شرعی شدن دارد. خلاصه تطبیقی مشخصات این پنج مصداق تاریخی یاد شده (از براق حاجب تا مولانا سماعی) در **جدول ۱** ارائه شده است.

اتهامات سیاسی و امنیتی علیه صاحب‌منصبان؛ ۲. اختلاس اموال حکومتی؛ ۳. شکایت رعایا از ظلم مأموران. مبنای قضاوت در آن، برخلاف محاکم شرع، عرفی و غیرشرعی بود و به تعبیر نسوی، «دیوان مظالم به زبان تُرک‌ها» محسوب می‌شد؛ هرچند انتصاب عالمان

جدول ۱: سیر تطور نهادی امارت یولوق از منصب نظامی قراختایی به نهاد قضایی-شرعی (بر پایه پنج مصداق تاریخی)

ردیف	بازه زمانی	قلمرو	صاحب‌منصب	کارکرد/عنوان منصب در منابع	ماهیت منصب و جایگاه نهادی	مبنای قضاوت	نکته کلیدی درباره انتصاب یا عملکرد
۱	حدود ۶۱۷-۶۰۷ ق	خوارزمشاهیان (سلطان محمد)	براق حاجب قراختایی	«امارت یولوق و یارغو و اقامت مراسم دیوان مظالم» (سمط‌العلی)	نظامی	عرفی	نخستین منصوب به این مقام؛ پیش‌تر هیچ سابقه محاکمه در یولوق نداشت. سلطان محمد او را بدون اینکه خود در این محکمه محاکمه شده باشد، به «امارت یولوق» منصوب کرد.
۲	حدود ۶۲۵-۶۲۴ ق	خوارزمشاهیان (جلال‌الدین)	سنگقان خان	«حاکم یولوق السلطان» (سیرت جلال‌الدین)	نظامی	عرفی	با عنوان «حاکم یولوق السلطان»؛ فرمانده بلندپایه که مسئولیت قضایی بر دیگر امرا را یافت.
۳	حدود ۶۲۸-۶۲۵ ق	خوارزمشاهیان (جلال‌الدین)	اطلس ملک	«امیر یولوق» (سیرت جلال‌الدین)	نظامی	عرفی	«امیر یولوق»؛ فرستاده ویژه سلطان به وزیر؛ نقش اجرایی-قضایی هم‌زمان
۴	حدود ۶۲۸-۶۲۶ ق	خوارزمشاهیان (جلال‌الدین)	رکن‌الدوله مسعود	«قضای یولوق اعظم» (وسائل‌الرسائل)	دینی-قضایی	شرعی-عرفی	نخستین عالم دینی در این منصب با عنوان «قضای یولوق اعظم»، آغاز دگردیسی نهادی
۵	حدود ۶۸۰ ق	قراختاییان کرمان (قتلغ ترکان خاتون)	مولانا جلال‌الدین سماعی	«قضای یولوق» (سمط‌العلی)	دینی-قضایی	شرعی-عرفی	«قضای یولوق» به همراه خطابت و امامت؛ تثبیت دگردیسی نهاد به سمت شرعی

(ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۳۶۲؛ ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۳۹۴؛ نسوی، ۱۹۵۳م؛ نورالدین منشی، ۱۳۸۱)

جدول ۲: تعریف و مقایسه تطبیقی مظالم، یولوق و یارغو

ردیف	نام نهاد	تعریف موجز	خاستگاه	مبنای قضاوت	صاحب‌منصب	موارد تشکیل	وضعیت استمرار در دوره پس از مغول
۱	مظالم	نهاد قضایی اسلامی-ایرانی برای رسیدگی به شکایت رعایا از مأموران	ساسانی-عباسی	عرف-نظارت شرعی	سلطان یا نایب او	شکایت رعایا از مأموران	تداوم می‌نشد.
۲	یولوق	دادگاه عالی عرفی خوارزمشاهی؛ «دیوان مظالم به زبان تُرک‌ها»	تُرکی (قراختایی)	عرف	امیرنظام-عالم دینی	اتهامات سیاسی، اختلاس، قصور در جنگ	فقط در کرمان تداوم یافت.

۳	یارغو	محکمه عرفی مغول مبتنی بر یاسا و یاساق چنگیزخان	چنگیزی (مغولی)	یاسا/عرف	یارغوجی (منسوب خان)	اتهامات سیاسی، اختلاس، قصور در جنگ	نهاد قضایی اصلی مغول و ایلخانان
---	-------	--	-------------------	----------	------------------------	--	---------------------------------------

(نظام الملک، ۱۳۷۸؛ نسوی، ۱۹۵۳م؛ ناصرالدین منشی کرمانی، ۱۳۹۴؛ رشیدالدین فضل الله همدانی، ۱۳۹۴، ج. ۱؛ شمس منشی، ۱۳۹۵، ج. ۲؛ Lambton, 2002; Horst, 1964; Doerfer, 1963-1975; Lambton, 1991; Nielsen, 1991)

نتیجه گیری

بررسی نظام مند متون دیوانی پیش از دوره سلطان محمد خوارزمشاه -از جمله *عتبه الکتهبه، التوسل الی الترسل و منشات رشیدالدین وطواط* - نشان می دهد که هیچ اشاره ای به واژه «یولوق» یا منصب «امارت یولوق» نشده است. کهن ترین شواهد موجود، به گزارش ناصرالدین منشی کرمانی در *سمط العلی* بازمی گردد که انتصاب براق حاجب (حاجب پیشین گور خان قراختایی) را از سوی سلطان محمد خوارزمشاه به «امارت یولوق» ثبت کرده است؛ بنابراین می توان با اطمینان نسبی گفت که این واژه و نهاد وابسته به آن، پدیده ای متأخر (دست کم پس از حدود سال ۶۰۷ق) و ناگهانی است، نه اینکه تحولی تدریجی از درون سنت اداری خوارزمشاهیان شکل گرفته باشد.

منابع تاریخی کوشیده اند «یولوق» را برای مخاطب خود با اصطلاحاتی آشنا معادل سازی کنند: نسوی آن را «دیوان مظالم به زبان ترک ها» و ناصرالدین منشی آن را افزون بر «مظالم» در کنار «یارغوی بزرگ» قرار داده است؛ باین حال، بررسی مصادیق تاریخی نشان می دهد که این معادل سازی ها بیش از آنکه ناظر بر همسانی ماهوی باشد، راهکاری تحریری برای توضیح یک نهاد بیگانه به خواننده نا آشنا بوده است. تمایزهای ماهوی این سه نهاد از حیث خاستگاه، مبنای قضاوت، صاحب منصبان و سرنوشت تاریخی، در [جدول ۲](#) به صورت تطبیقی ترسیم شده است.

از منظر کارکردی، یولوق در سه حوزه اصلی فعالیت داشت: رسیدگی به اتهامات سیاسی

صاحب منصبان، نظارت بر اختلاس اموال دیوانی و استماع شکایت رعایا از مأموران حکومتی. مبنای قضاوت در آن، عرفی و غیرشرعی بود و همین ویژگی بود که نسوی را به تشبیه آن به «مظالم» و ناصرالدین منشی را به قیاس آن با «یارغو» واداشت؛ باین حال، انتصاب تدریجی عالمان دینی (رکن الدوله مسعود و مولانا سمعانی) به این منصب، فرایند شرعی سازی تدریجی یولوق را نشان می دهد که نتیجه نیاز حکمرانان قراختایی کرمان به مشروعیت بخشی در جامعه مسلمان بود.

پس از مرگ سلطان محمد خوارزم شاه، دو مسیر متمایز را می توان برای «امارت یولوق» بازشناسی کرد: در قلمرو جلال الدین خوارزم شاه، دست کم دو تن از امیران بلندپایه نظامی او (سنجقان خان و اطلس ملک) به این سمت منصوب شده اند، موضوعی که مربوط به بازه زمانی سال های ۶۲۱ تا ۶۲۸ق، به ویژه حدود ۶۲۴ تا ۶۲۵ق است. در قلمرو قراختایان کرمان، ناصرالدین منشی افزون بر گزارش انتصاب براق حاجب، از تداوم «قضای یولوق» در دوره قتلغ ترکان خاتون (۶۸۲-۶۵۵ق) و انتصاب آن به یک شخصیت مذهبی (مولانا جلال الدین سمعانی) آگاهی می دهد که این می تواند نشان دهنده دگردیسی تدریجی «امارت یولوق» از یک منصب نظامی -امارتی به منصبی قضایی -شرعی باشد یا تحولی به شمار آید که بر مبنای شواهد پراکنده ای از اواخر دوره جلال الدین و در انتصاب رکن الدوله مسعود به «قضای یولوق اعظم» استنباط کرد.

با توجه به این شواهد می توان گفت که «یولوق» پدیده ای است که نه در بستر تحول درون سامانه ای

قراختایی بود که در مدت کوتاه حیات خود، مسیری را از یک منصب صرف نظامی-امنیتی به نهادی قضایی-شرعی پیمود.

منابع

اشپولر، برتولد (۱۳۸۰). *تاریخ مغول در ایران* (محمود میرآفتاب، مترجم). علمی و فرهنگی.

الهیاری، فریدون (۱۳۸۸). بررسی تحلیلی روند و راهبرد تکاپوهای سیاسی قراختاییان کرمان در دوران فترت اولیه مغول در ایران ۶۵۶-۶۱۹ ق.

پژوهش‌های تاریخی، ۱(۱)، ۱-۱۶.

https://journals.ui.ac.ir/article_16477.html

انوری، حسن (۱۳۵۵). *اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی*. طهوری.

انوری، حسن (۱۳۸۱). *یولوق*. در فرهنگ بزرگ سخن. سخن.

باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۵۷). *تاریخ شاهی قراختاییان*. بنیاد فرهنگ ایران.

جوینی، عطاملک (۱۳۸۵). *تاریخ جهانگشای جوینی* (محمد قزوینی، مصحح؛ ج. ۲). دنیای کتاب.

خضری، احمدرضا (۱۳۸۷). *حاجب*. در *دانشنامه جهان اسلام* (زیر نظر غلامعلی حداد عادل؛ ج. ۱۲). بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.

خسروبیگی، هوشنگ (۱۳۸۸). *سازمان اداری خوارزمشاهیان*. فرهنگستان زبان فارسی.

خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۷۲). *مآثر الملوک*: به ضمیمه خاتمه خلاصه الاخبار و قانون همایونی (هاشم محدث، مصحح). رسا.

خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۸۰). *حبیب‌السیر* (با مقدمه جلال‌الدین همایی؛ ج. ۳). خیام.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۹۰). *یولوق*. در *لغت‌نامه*. دانشگاه تهران.

رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۹۴). *جامع‌التواریخ*.

سنت اداری اسلامی-ایرانی، بلکه در نتیجه ورود و به‌کارگیری نخبگان قراختایی در دستگاه خوارزمشاهی پدیدار شده است و الگوی تکرارشونده انتصاب امیران قراختایی به این منصب، فرضیه پژوهش را به سطح محتمل‌ترین تفسیر ارتقا می‌دهد؛ بااین‌حال، سه محدودیت اساسی را نمی‌توان نادیده گرفت: نخست، کهن‌ترین گزارش مفصل (سمط‌العلی) نزدیک به یک سده پس از رویدادها نوشته شده و این فاصله زمانی احتمال بازسازی دیرینه‌شناختی را افزایش می‌دهد؛ دوم، نا صراحت منشی به‌عنوان دیوان سالاری وابسته به خاندان قراختایی کرمان، گزارش خود را در ستایش نیای این خاندان نوشته و گزارش او با دیگر منابع تناقض آشکار ندارد؛ اما نمی‌توان از امکان بزرگ‌نمایی جایگاه براق حاجب چشم‌پوشی کرد؛ سوم، هرگونه داوری قطعی‌تر درباره ماهیت قضایی یولوق نیازمند یافت یا بازخوانی نسخ خطی نا شناخته از خود دوره خوارزمشاهیان است. پژوهش‌های آینده می‌توانند با بررسی تطبیقی نهاد بازجویی و محاکمه عرفی در سنت‌های اداری ایغوران، قراختاییان و خوارزمشاهیان، جست‌وجوی نسخ خطی ناشناخته از منشآت دیوانی اواخر دوره خوارزمشاهیان (۶۲۸-۶۱۵ ق) و مطالعه نام‌شناختی القاب امیران منسوب به «یولوق»، به تصویر روشن‌تری از این دگرگونی واژگانی دست یابند؛ به عبارت دیگر، برآمدن و برافتادن کوتاه‌مدت «امارت یولوق» نه فقط ماجرایی واژگانی، بلکه آیینی تمام‌نمای فرایند انتقال قدرت از سنت اداری سلجوقی و خوارزمشاهیان نخستین، به نظم نوظهور مغولی-ایلخانی از گذرگاه تجربه کوتاه، اما پرمعنای «حکمرانی قراختایی در دل خوارزمشاهیان» است. بدین ترتیب، «امارت یولوق» نه یک تحول درون سامانه‌ای در سنت اداری اسلامی-ایرانی، بلکه پدیده‌ای برون‌زا و ناشی از به‌کارگیری نخبگان

للحضرت العلی (مریم میرشمسی، مصحح). بنیاد
موقوفات محمود افشار.
نسوی، شهاب‌الدین (۱۹۵۳م). *سیره السلطان
جلال‌الدین منکبرتی* (احمد حمیدی، محقق). دار
الفکر العربی.
نسوی، شهاب‌الدین (۱۳۲۴). *سیره جلال‌الدین یا
تاریخ جلالی* (محمد علی ناصح، مترجم).
سعدی.
نسوی، شهاب‌الدین (۱۳۸۴). *سیرت جلال‌الدین
منکبرنی* (مجتبی مینوی، مصحح). علمی و
فرهنگی.
نظام‌الملک، حسن بن علی (۱۳۷۸). *سیرالملوک:
سیاست‌نامه* (هیوبرت دارک، مصحح). علمی و
فرهنگی.
نورالدین منشی (۱۳۸۱). *وسائل الرسائل و دلائل
الفضائل* (رضا سمیع زاده، مصحح). انجمن آثار و
مفاخر فرهنگی.
وصاف الحضرة، عبدالله بن فضل الله (۱۳۳۸ق). *وصاف
الحضرة* (به اهتمام محمد مهدی اصفهانی).
ابن سینا.
یعقوبی، احمد بن اسحاق (بی‌تا). *تاریخ یعقوبی*. (ج.
۲). دار صادر.

References

- Allahyari, F. (2009). Analytical study of the trend and strategies of the political activities of the Qara-Khitai rulers of Kerman during the early Mongol. *Journal of Historical Researches interregnum in Iran* (619–656 AH). *Historical Researches*, 1(1), 1–16.
https://journals.ui.ac.ir/article_16477.html
[In Persian]
Anvari, H. (1976). *Istilahat-e Divani-ye Dowreh-ye Ghaznavi va Saljuqi* [Court terms of the Ghaznavid and Seljuq periods]. Tahouri. [In Persian].
Anvari, H. (2002). *Farhang-e Bozorg-e Sokhan* [The Great Sokhan Dictionary]. Sokhan. [In Persian]
Bastani-Parizi, M. E. (1978). *History of the*

تاریخ مبارک غازانی (محمد روشن و مصطفی
موسوی، مصحح؛ ج. ۱). میراث مکتوب.
شبانکاره‌ای، محمد بن علی (۱۳۷۶). *مجمع‌الزساب*
(میر هاشم محدث، مصحح). امیرکبیر.
شریک امین، شمس (۱۳۵۷). *فرهنگ اصطلاحات
دیوانی دوران مغول*. فرهنگستان ادب و هنر ایران.
شمس منشی، محمد بن هندوشاه (۱۳۹۵). *دستور
الکاتب فی تعیین المراتب* (علی اکبر احمدی
دارانی، مصحح؛ ج. ۲). میراث مکتوب.
کریستن سن، آرتور (۱۳۶۴). *تاریخ ایران در دوره
ساسانیان* (غلامرضا رشید یاسمی، مترجم). دنیای
کتاب.
مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۶۲). *تاریخ گزیده*
(عبدالحسین نوایی، مصحح). امیرکبیر.
مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۸۸). *ظفرنامه: قسم
احکامیه، خوارزمشاهیان، اسماعیلیان، سلغوریان
فارس، قراختایان کرمان* (پروانه نیک طبع،
مصحح؛ ج. ۶). پژوهشگاه علوم انسانی و
مطالعات فرهنگی.
ناصرالدین منشی کرمانی (۱۳۶۲). *سمط العلی
للحضرت العلی* (عباس اقبال، مصحح). اساطیر.
ناصرالدین منشی کرمانی (۱۳۹۴). *سمط العلی*

- Qara-Khatai Dynasty*. Iranian Culture Foundation. [In Persian]
Biran, M. (2005). *The empire of the Qara Khitai in Eurasian history: Between China and the Islamic world*. Cambridge University Press.
Christensen, A. (1985). *History of Iran during the Sasanian Period* (Gholamreza Rashid Yasemi, translator). Book World. [In Persian]
Dehkhoda, A. A. (2011). *Yolūq*. In *Loghat-nameh-ye Dehkhoda*. University of Tehran Press. [In Persian]
Doerfer, G. (1963–1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (Vols. 1–4). Franz Steiner Verlag.
Horst, H. (1964). *Die Staatsverwaltung der Grosselgugen und Khorazmshahs (1038–*

- 1231). Franz Steiner Verlag.
- Ipsirli, M. (2022). Kazasker. In *TDV Islam Ansiklopedisi*. Retrieved April 24, 2026, from <https://islamansiklopedisi.org.tr/kazasker>
- Juvayni, A. M. (1958). *The history of the world conqueror* (J. A. Boyle, Trans.). Harvard University Press. (Original work published in the 13th century).
- Juvayni, A. M. (2006). *Tarikh-e Jahangushay-e Juvayni* [The History of the World Conqueror] (M. Qazvini, Ed.). Donya-ye Ketab. [In Persian]
- Khezri, A. R. (2008). Hajib. In G. A. Haddad Adel (Ed.), *Encyclopedia of the Islamic World* (Vol. 12, pp. 283–285). Islamic Encyclopedia Foundation. [In Persian]
- Khusrawbaygi, H. (2009). *Sazman-e Edari-ye Khwarazmshahiyan* [The Administrative Organization of the Khwarazmshahs]. Farhangestan-e Zaban-e Farsi. [In Persian]
- Khvandamir, G. (1993). *Ma'āthir al-mulūk: Be zamimeh khātemeh-ye Kholāsāt al-akhbār va Qānun-e Homāyuni* (H. Mohaddeth, Ed.). Rasa. [In Persian]
- Khvandamir, G. (2001). *Habib al-siyar* (J. Homāyi, Preface). Khayyam. [In Persian]
- Lambton, A. K. S. (1988). *Continuity and change in medieval Persia: Aspects of administrative, economic, and social history, 11th–14th century*. I. B. Tauris.
- Lambton, A. K. S. F. (1991). Mahkama. In P. Bearman, T. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, & W. P. Heinrichs (Eds.), *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed., Vol. 6). E. J. Brill.
- Lambton, A. K. S. F. (2002). Yarghu. In P. Bearman, T. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, & W. P. Heinrichs (Eds.), *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed., Vol. 11, pp. 284–286). Brill.
- Mostowfi Qazvini, H. (1983). *Tarikh-e gozideh* (A. Navayi, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Mostowfi Qazvini, H. (2009). *Zafarnama: Qesm ahkamiyeh, Khwarazmshahiyan, Isma'iliyan, Salghuriyan Fars, Qarakhtaiyan Kerman* (P. Niktab, Ed.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Nasavi, S. (1953). *Sirat al-Sultan Jalal al-Din Mankubirti* (A. Hamdi, Ed.). Dar al-Fikr al-Arabi. [In Arabic]
- Nasavi, S. (2005). *Sirat Jalal al-Din Mankubarni* (M. Minovi, Ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Nasavi, S. (1945). *Sirat Jalal al-Din ya Tarikh-e Jalali* (M. A. Naseh, Trans.). Saadi. [In Arabic]
- Nasir al-Din Monshi Kermani (1983). *Simt al-'Ulā li-l-Hadra al-'Ulyā* (A. Eqbal, Ed.). Asatir. [In Persian]
- Nasir al-Din Monshi Kermani (2015). *Simt al-'Ulā li-l-Hadra al-'Ulyā* (M. Mirshamsi, Ed.). Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Nielsen, J. S. (1991). Mazalim. In *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed., Vol. 6, pp. 933–934). E. J. Brill.
- Nizam al-Mulk, H. i. A. (1999). *Siyar al-muluk: Siyasat-nameh* (H. Darke, Ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Nur al-Din Munshi (2002). *Vasa'il al-Rasa'il va Dala'il al-Fada'il* (R. Sami'zadeh, Ed.). Anjoman-e Athar va Mafakhir-e Farhangi. [In Persian]
- Onon, U. (Ed. & Trans.). (2001). *The secret history of the Mongols*. Routledge Curzon.
- Radloff, W. (1905). *Versuch eines Worterbuches der Turk-Dialecte* (Vol. 3). Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Rashid al-Din Fazlullah Hamadani (2015). *Jāmi' al-tavārikh: Tārīkh-e Mobārak-e Ghāzāni* (M. Rowshan & M. Mousavi, Eds.). Miras-e Maktub. [In Persian]
- Shabankarhai, M. i. A. (1997). *Majma' al-Ansab* (M. H. Muhaddis, Ed.). Amirkabir [In Persian]
- Shams Munshi, M. b. H. (2016). *Dastur al-Katib fi Ta'yin al-Maratib* (A. A. Ahmadi Darani, Ed.). Mirath-e Maktub. [In Persian]
- Sharik Amin, S. (1978). *Farhang-e Istilahat-e Divani-ye Dowreh-ye Moghol* [Dictionary of Court Terms of the Mongol Period]. Farhangestan-e Adab va Honar-e Iran. [In Persian]
- Spuler, B. (2001). *Tārīkh-e Moghol dar Irān* (M. Miraftab, Trans.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Taneri, A. (1994). Emir-i Dad. In *TDV Islam Ansiklopedisi*. Retrieved April 24, 2026, from <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-i-dad>
- Wasaf al-Hadra, A. i. F. (1919). *Wasaf al-hazrat* (M. M. Esfahani, Ed.). Ibn Sina. [In Persian]
- Yeniceri, C. (2004). Mezalim. In *TDV Islam Ansiklopedisi*. Retrieved April 24, 2026, from <https://islamansiklopedisi.org.tr/mezalim>